

СЕПАРАТИЗАМ – УПОРИШТЕ АЛБАНСКОГ ЕКСТРЕМИЗМА

Горан Бецић
Министарство одбране Републике Србије

Једна од незаобилазних тема у свету, током протекла два века, био је Балкан, кризно подручје које је одувек било подложно разним утицајима великих сила које су вешто користиле несугласице националних држава и настојале да своје интересе задовоље стављајући се искључиво на једну страну.

Изражене територијалне претензије појединих националних заједница на Балкану према суседним државама узроковале су јачање сепаратизама, међу којима је предњачио албански, често изазивајући кризе, али и етничке и националне сукобе на овим просторима.

Основни узрок сепаратизама и сукобљавања интереса на Балкану лежи у његовом геостратегијском и геополитичком положају – то никада није био организован, стабилан и јединствен геополитички простор.

Албански сепаратизам на Балкану, као и сваки други сепаратизам, захтева пажљиво разматрање спољних и унутрашњих чинилаца који су, крајем прошлог века, довели до оружаних сукоба, а данас изазивају међунационалне мржње и нетрпељивости, као и могуће међунационалне сукобе.

Кључне речи: *сепаратизам, сецесионизам, екстремизам, западни Балкан, тероризам*

Увод

Простор Балкана одувек је био најосетљивији део Европе и кризно подручје које се активирало у одређеним историјским околностима, пред све важније одлуке великих сила, везане за будућност овог региона.

Значајније ангажовање међународног фактора на западном Балкану није ни изблиза решило кризу у овом делу Европе. Напротив, проблеми се продубљују, организовани криминал је ушао у све поре друштва, развија се и јача исламски фундаментализам. Простор Косова и Метохије једини је регион у свету где је у новије доба извршен велики број монструозних злочина, где су уништене на стотине хришћанских светиња, све ради остварења циљева сецесионизма и сепаратизма, при чему скоро ниједан злочинац није кажњен нити процесуиран.

Сепаратизам албанских екстремиста вековима се испољавао у разним политичким одлукама (лиге, платформе, прогласи и сл.) албанских политичких партија и екстремистичких организација, које су пратили сви облици политичког насиља, пре

свега терор и тероризам, чији интензитет је зависио од тренутних политичких околности и односа великих сила према Балкану.

Најновији пример отворених захтева сепаратизма албанских екстремиста на Балкану јесте скуп подршке „природној Албанији“, у организацији политичке партије „Листа природне Албаније“ (ЛПА) из Албаније, који је одржан у Тирани, 30. октобра 2010. године.

Том скупу присуствовали су поједини политички представници Албанаца из Прешева и Бујановца,¹ који су подржали идеју ЛПА, засновану на политичкој платформи да се „мирним путем обједине делови територија суседних држава где Албанци чине већинско становништво“ и створи јединствена држава Албанија која би обухватала делове територија Србије, Македоније, Црне Горе и Грчке.

Закључак скупа био је да се ЛПА обрати Међународном суду правде у Хагу са захтевом да се ревидирају Берлински конгрес (1878) и Лондонска конференција (1913) „ради исправљања грешке која је нанета Албанцима“ након повлачења Османлија са ових простора.

Упорност и поврени захтеви албанске политичке елите за независношћу и аутономијама широм Балкана све више потврђују тезу да постоји изразити скептицизам да ће мир у региону бити остварљив на начин који међународна заједница тренутно спроводи на овом простору. На то указују и последњи позитивни покушаји, као што је извештај о трговини људским органима специјалног изасланика Савета Европе Дика Мартија, који недвосмислено говоре да сви злочинци на овом простору, најзад, морају бити кажњени.

Идеја овога рада је кратак осврт и анализа важнијих одлука – докумената, које су, током последња два века, донеле албанске политичке структуре, са основним циљем да се укаже на њихове стварне – сепаратистичке намере које и данас, широм Балкана, прете миру и безбедности западног Балкана.

Историјске тежње албанских екстремиста – сепаратизам и етнички чиста албанска држава

Историјске чињенице и документа која су настала као резултат сепаратистичких идеја, од 19. века до данас, недвосмислено указују на то да албански сепаратизам има дубоке корене и значајну подршку дела међународне заједнице, што додатно усложњава овај проблем и ствара непресушни извор потенцијалних криза и сукоба.

Велика Источна криза (1875–1878), политичке одлуке донете у том периоду и дипломатска решења учиниле су прекретницу у историји свих балканских народа и држава. Одлукама Берлинског конгреса судбина балканских народа и национално питање нису били ни издалека решени већ су балкански народи, подршком споља, са пуно сукоба непрекидно покушавали да уреде међусобне политичке, економске и верске односе.

Прве идеје о етничком уједињењу код муслимана Албанаца са муслиманима из Босне и тадашњег Новопазарског санџака јављају се у програму *Призренске лиге*, који је донет 1878. године у Призрену. На тај начин, турска империја је стварала услове за да-

¹ Рагми Мустафа, председник Демократске партије Албанаца и председник општине Прешево, Орхан Реџеџи, председник Националног покрета Албанаца, и Јонуз Муслију, председник Партије демократског прогреса и председник општине Бујановац.

љи утицај на овом делу Балкана, док су Албанци у томе видели корист са жељом да се у почетку добије аутономија у Отоманском царству, а касније и независна држава. Сличне идеје настају и у програму такозване *Пећке лиге* из 1899. године, чији је циљ био „одбрана албанске земље од Србије, Црне Горе, Бугарске и Грчке“ а основни „аргумент“ „широка демографска распрострањеност албанског етноса на Балкану“.

У таквим политичким и безбедносним околностима, доминација и отпор балканских држава Србије, Црне Горе и Грчке приморали су творце утопистичког програма *Призренске лиге* да привремено одустану од ових радикалних идеја.

Осим тога, ни на Лондонској конференцији, одржаној 2. јануара 1913. године, нису прихваћени захтеви политичких структура тадашње Албаније да у њен састав уђу градови Приштина, Пећ, Митровица, Скопље и Тетово, који су представљали основну „варијанту територијалног програма албанског покрета“. Незадовољни одлукама Лондонске конференције, Албанци су формирали *Комитет за одбрану Косова и северног Епира (Грчка)* и отпочели широку пропаганду, у Европи и САД, са прогласом „*Албанија – Албанцима*“, уз стварање мита о угрожености људских права Албанаца широм Балкана.

Идеја албанског сепаратизма и уједињење „албанских територија у једну државу“ Албанију, развија се и проширује и у програмима такозване *Друге (1943)* и *Треће лиге (1946)*.

Од тада албанизација простора КиМ узима маха, расте опседнутост Албанаца одбраном „албанских територија“ и патолошко непријатељство према суседним државама и народима на етничкој и верској основи.

Иако је Космет, после Другог светског рата, доживео економски и социјални преобрајај уз помоћ југословенске заједнице, а највише грађана Србије, албанским сепаратистима то није било довољно већ су, немирима који су постајали све упорнији, масовнији и бруталнији, и даље истицали захтеве за сецесионизмом и тражили државу.

Ескалација сепаратизма и екстремизма на Косову и Метохији

Стратегија и циљеви великоалбанских сепаратиста коначно се проширују и потврђују почетком деведесетих година прошлог века, доношењем нових кључних докумената који су ојачали сепаратистичке идеје и отворено истакли концепт „Велике Албаније“.

У току распада бивше СФРЈ, на простору Косова и Метохије настаје паралелна „држава“, која добија своје контуре када су албански сепаратисти, као одговор на одлуку Скупштине Србије о промени Устава из 1974. године, спровели *илегални референдум о независности КиМ* (28. маја 1992) и формирали паралелне органе власти који су имали све елементе државе: скупштину, владу, полицију, војне органе, универзитет, привредну комору и слично. Такође, илегално су усвојени „*Декларација о независности Косова*“ (2. јул 1990) и „*Устав Републике Косова*“ (септембар 1990), такозвани „*Качанички устав*“.

Доношењем Устава из 1974, тадашње власти су *de facto* издвојиле покрајине КиМ и Војводину из Републике Србије и створиле могућност условљавања њеног суверенитета као државе. На тај начин подстакле су јачање сепаратистичког покрета на КиМ, масовне сепаратистичке индоктринације младих и свестране и неконтролисани сарадње албанских политичких структура КиМ са Албанијом.

То је охрабрило албанске екстремисте да у реализацији својих циљева примене све облике политичког насиља, а, пре свега, терор над српским и другим неалбанским становништвом. У то време, комунистичко руководство је сваку реч о неравноправности Срба идеолошки квалификовало као српски национализам. „Ту су квалификацију као идеолошку догму изрицали комунисти свих југословенских нација, а српски још и оштрије...“²

Осим албанских сепаратиста са КиМ, у то време, значајну улогу у јачању сепаратистичког покрета и екстремизма имају и разне политичке странке, организације и удружења грађана која се формирају и делују у иностранству, чији су заједнички именитељ и платформа деловања били хомогенизација албанске националне мањине и развијање сепаратистичких идеја.

Језро сепаратизма и екстремизма у иностранству чинили су чланови албанске екстремистичке организације *Народни покрет Косова (LPK)*,³ која је своју делатност проширила 12. фебруара 1982. године, у Немачкој, када је наставила да делује под називом *Народни покрет за Републику Косово (Levizja popullore për Republikën e Kosovës – LPRK)*. Тада је дошло до уједињења са још четири илегалне организације: *Национални ослободилачки покрет Косова и осталих области насељених Албанцима у Југославији (LNCKVSHJ)*, *Марксистичко-лењинистичка организација Косова (OMLK)*, *Комунистичка марксистичко-лењинистичка партија Албанаца у Југославији (PKMLSHJ)* и *Црвени народни фронт (FKB)*. Те екстремистичке организације имале су седишта у Албанији, Немачкој, Швајцарској, али и потцентре на КиМ и биле су под утицајем и контролом појединих страних обавештајних служби земаља које су их подржавале и усмеравале. *Народни покрет за Републику Косово* сматра се зачетником идеје сепаратизма и екстремизма на КиМ.

У мају 1992. године у Македонији је одржан састанак лидера албанских група „најразноврснијих оријентација од религијско-политичке (исламске) до монархистичке и комунистичке“.⁴ Након детаљне анализе развоја војно-политичке ситуације на Балкану, учесници састанка су формирали *Национални фронт за ослобођење Косова* и дошли до закључка да је тадашња ситуација створила екстремно повољне предуслове за удруживање свих територија где живе Албанци у једну државно-територијалну целину „Велику Албанију“. Први корак ка том путу био је брисање границе КиМ, а да би то остварили, одлучили су да створе јединствену „борбену организацију“, која је добила назив *Ослободилачка војска Косова (ОВК)*. Основа сарадње овако различитих политичких снага и моћан фактор уједињења био је искључиво албански сепаратизам.

Због чињенице да су албанске политичке партије тумачиле Устав из 1974. године присвајањем елемената државности на КиМ, због раста терора над Србима и развоја сепаратистичке делатности у иностранству, Скупштина Србије је на заједничкој седници свих већа, одржаној 28. септембра 1990. године, донела Одлуку о проглашењу Устава СР Србије, којим је уређено да је територија Републике Србије јединствена и недељива (члан 4) и да у Републици Србији постоје САП Војводина и САП Косово и Метохија као облици територијалне аутономије (чл. 6). На овај начин промењен је Устав из 1974. године и враћен суверенитет Републике Србије.

² С. Ћосић, *Косово*, Компанија Новости АД, 2004, стр. 7.

³ М. Лопушина, *ОВК против Југославије*, Легенда, Чачак 1999, стр. 343.

⁴ Директор Џангир Араса, саветник МО Велике Британије, *Центар за изучавање тероризма и асиметричних претњи*, интернет сајт центра www.Worldwarfour.org.

Променом Устава албански сепаратизам није био поражен, већ измештен из легалних државних у илегалне – „паралелне“ институције. Односи су се погоршавали. Албанци су бојкотовали државу Србију и њене институције, масовно напуштајући радна места и школе, пропагирајући угроженост албанске националне мањине у Србији и организујући масовна окупљања и демонстрације⁵. Осим тога, спровели су усклађене политичке, верске, пропагандне, финансијске, образовне, обавештајно-безбедносне, криминалне, али и терористичке активности.

Стратегија албанског сепаратизма, до распада СФРЈ, развијала се у два правца: први, игнорисање државних институција Републике Србије и искључивање из легалног политичког, друштвеног и економског живота и, други, интернационализација „косовског проблема“ (лобирање; јака психолошко-пропагандна делатност; сарадња са великим силама, и др.) применом свих облика политичког насиља које је представљано као „борба за људска права“.

Почетак распада бивше СФРЈ био је сигнал за албанске сепаратисте да почну да спроводе план који су дуго припремали, а који је укључивао политичко насиље, како према Србима, тако и према Албанцима који нису подржавали њихове идеје. Значајну подршку у томе имали су из иностранства, а пре свега од Републике Албаније.

Територијалне претензије и утицај Републике Албаније на јачање сепаратизма

Почетком деведесетих година прошлог века, утицај Албаније на збивања на простору КиМ био је на завидном нивоу и свестрано је коришћен у новонасталим светским околностима. Након рушења „берлинског зида“, политичке структуре Албаније су економске интересе ставиле испред политичких и тако нашле своје место у новој глобализацији. На састанку министара иностраних послова Европске уније, 20. јуна 1991, одлучено је да се обнове дипломатски односи са Албанијом и да јој се додели статус пуноправног члана Конференције за безбедност и сарадњу у Европи (касније Организација за безбедност и сарадњу у Европи – ОЕБС). Такође, у фебруару 1994. године Албанија је потписала Уговор о Партнерству за мир са НАТО. На тај начин, успела је да косметски проблем делимично интернационализује и пребаци у руке ЕУ и НАТО-а.

Све то омогућило је политичким структурама Албаније да наставе и јавно подржавају сецесионистичку идеологију Албанаца са КиМ и неретко, путем медија, апелују код држава ЕУ да признају „Републику Косово“. Тако је, почетком 1993. године, председник Албаније Сали Бериша упутио апел Команди НАТО-а за Европу да интервенише својим трупама на КиМ и тако „спречи српски експанзионизам“. Ради приказивања одлучности и стварних намера везаних за КиМ, Албанија је своју подршку „Републици Косово“ демонстрирала и организовањем маневра „Бусати 95“ (1995) дуж границе Југославија – Албанија, чиме је показала спремност за могућу војну интервенцију према Србији „ако то буде требало“.

⁵ Дванаестог јуна 1991. године у Приштини избијају масовне демонстрације, на којима је учествовало више од 100.000 Албанаца, које су имале исти циљ као и претходне – „Косово Република“ и „Велика Албанија“.

Најновији документи, којима су албански сепаратисти „потврдили концепт уједињења свих албанских територија“ били су „Меморандум“ Форума албанских интелектуалаца Косова од 26. октобра 1996. године и Платформа за решење албанског националног питања Албанске академије наука из Тиране, од 20. октобра 1998. године, који су преведени на енглески језик и послати свим релевантним политичким органима у свету. Једини циљ Албанаца по „Меморандуму“ је њихово уједињење у јединствену самосталну албанску државу.⁶

Албанска Академија наука доказивала је 1998. године у Платформи за решење албанског националног питања да је „уједињење свих етничких албанских територија у једну националну државу оправдана тежња свих Албанаца“. У Платформи се полази од „чињенице“ да су Албанци у региону практично подељени у пет држава и да је потребно њихово уједињење. У њој се прецизно дефинишу великоалбанска стратегија, правци даљег деловања, циљеви и развој догађаја у региону.⁷

О питању Косова у Платформи се истичу данас познати ставови и образложење заговорника независности Косова да је Србија, третирајући КиМ као српску земљу, казнила саму себе и створила „гангрону која је уништава изнутра“, да ће у случају раста демографског потенцијала досадашњим темпом „веома брзо доћи време када ће српско руководство имати испред себе не два милиона већ 'двоструко и троструко' већи број Албанаца и да је раздор српске политичке класе и албанске популације толико продубљен да је њихова коегзистенција у будућности скоро немогућа“.⁸

И, на крају, предлог Платформе о питању КиМ као једино могуће решење „које ће осигурати мир, богатство и напредак оба народа“ била је брза интервенција међународног фактора, која би „приморала Београд да призна Републику Косово одвојену од Србије“. Ако се узме у обзир тренутна политичка ситуација на КиМ, кључ реализације ове стратегије је самостална држава – република Косово, чиме би се добило језгро које би касније неприметно привукло остале „албанске аутономије и федерације“ матици Албанији.

Веома је важно указати на то да се у Платформи врло вешто води рачуна о тренутним друштвено-политичким околностима у региону. Захтеви који се постављају пред сваку од држава у којој живи албанска мањина у великој мери зависе од њеног међународног положаја, односно степена укључености у евроатлантске интеграције. Сасвим очекивано, албански захтеви су највећи када је у питању Србија (признавање Републике Косово и питање југа централне Србије), а најмањи у случају Грчке (право да Албанци у државним школама уче на матерњем језику), која је чланица ЕУ и НАТО-а.

Албанска Академија наука касније је наводно јавно одбацила Платформу као говор прошлости. Међутим, документ је ипак изазвао реакцију у суседним земљама и створио велике сумње које и данас постоје. Наиме, македонска Академија наука и уметности оштро је осудила наведени документ и изјавила да су сукоби у западној Македонији током 2001. године били последица спровођења Платформе.

И, наравно, ако анализирамо догађаје и јавне реакције албанских сепаратиста и екстремиста у целом региону, посебно у периоду од 1999. до данас, може се недвосмислено закључити да њихови поступци указују на практичну реализацију Платформе.

⁶ Опширније вид.: М. Дрецун, „Унија албанских држава до 2010“, *Глас јавности*, 1. март 2006.

⁷ Опширније вид.: З. Стијовић, *Космет моје сведочење*, „Јаворје“, Младеновац, Београд, 2007, стр. 133–165.

⁸ Академија наука Албаније, *Платформа за решење албанског националног питања*, Тирана, 1998.

Политичко насиље у функцији сепаратизма

Крајем прошлог века сепаратизам прелази у фазу радикализације „албанског питања“ и албански сепаратисти, подржани из иностранства, предузимају низ политичких мера препуних насиља и агресије.

Отворено изражавање политичког циља – свеалбанског уједињења – кулминирало је формирањем средства за реализацију тог пројекта – албанске терористичке организације Ослободилачке војске Косова (ОВК), чиме је отпочело прво озбиљније организовање и тежња албанских екстремиста за стварање „оружаних снага“.

О идеологији, сепаратистичким идејама и намерама припадника ОВК довољно говори податак да је у јулу 1998. године портпарол ОВК Јакуп Краснићи јавно изјавио да је циљ ОВК уједињење свих земаља где живе Албанци,⁹ што је демантовало све њихове раније тврдње да воде борбу за основна људска права која су им угрожена у Републици Србији. Осим тога, у Политичкој декларацији Ослободилачке војске Косова бр. 22, током прославе новогодишњих празника, чланови штаба ОВК су на албанској телевизији TVSh (Тирана), 31. децембра 1998, изјавили да ће 1998. и 1999. године бити „године уједињења Албанаца и слободе и независности Косова“.

„Војна стратегија“ у сврху сепаратизма албанских екстремиста и стварне намере о Великој Албанији долазе до изражаја након потписивања „Кумановског споразума“, формирањем и деловањем великог броја разних албанских терористичких група и побуњеничких састава *Ослободилачке војске Прешева, Медвеђе и Бујановца (ОВПМБ)*, на југу централне Србије, *Ослободилачке националне армије* у западном делу Македоније и касније *Албанске националне Армије* у региону западног Балкана. Формирање АНА требало је да представља „последњу стратегијску иницијативу албанских сепаратиста као одлучујућу фазу развоја албанске војске која ће политичким насиљем реализовати идеју о коначном повезивању свих територија на којима већински живе Албанци“.¹⁰

Оружано насиље албанских сепаратиста у региону и постојање АНА и њених претходница (ОВБПМ, ОНА и ОВК) не би се могло толерисати да иза њих не стоје поједине велике силе и Република Албанија, целокупна албанска дијаспора и веома јак лоби у многим, најалост и најјачим западним земљама. Тренутно, Албанска национална армија (АНА) покушава да обједини и координира деловање тих организација на простору који већински заузима албански етнос на Балкану.

Закључак

Сепаратизам албанских екстремиста је изузетно комплексна тема, посебно у новонасталим околностима, када је велики број земаља Европске уније, чини се помало брзоплето, признао једнострану независност Косова и Метохије.

Тумачења и ставови о томе да ли је на простору Косова и Метохије вековима уназад постојала тежња Албанаца за сепаратизмом и уједињењем са Републиком Албанијом и да ли су Срби кршили људска права и спроводили терор над Албанци-

⁹ „Der Spiegel“, бр. 28, 1998, стр. 122–123.

¹⁰ У свим својим прогласима АНА је истицала овај циљ.

ма могу бити различита. Међутим, аргументи садржани у изнетим одлукама и документима албанске политичке елите недвосмислено указују на њихову стварну намеру – сепаратизам и сецесионизам.

Основни политички пројекат албанских сепаратиста на Балкану било је бојкотовање држава чији су грађани и непрекидна манипулација међународне заједнице наводном угроженошћу људских права. Такав пројекат се деценијама несметано развијао у свести албанског становништва широм Балкана, што се сада тешко може зауставити без сложене и свеобухватне политичке борбе наших власти у сарадњи са водећим међународним факторима у свету.

Осим тога, дрске и безобзирне акције албанских екстремиста, које су укључивале геноцидно насиље и тероризам према неалбанцима у региону, од 18. века до данас, показале су да у великоалбанском националном програму нема места ни за један други народ осим албанског.

Прокламовани циљеви појединих сепаратистичких организација у свету нису увек за осуду и, као такви, нису ни осуђени од целокупне светске јавности, што је неспорно. Међутим, методи и облици политичког насиља, а пре свега терор и тероризам, које оне користе у реализацији својих циљева, недопустиви су.

Деловање албанских сепаратиста широм Балкана показује да је пројекат „независно Косово“ само прелазна фаза идеје „сви Албанци у једној држави“, што доводи у питање постојеће међународно признате границе и угрожава безбедност Републике Србије и целе југоисточне Европе.

Литература

1. Богдановић, Д.: *Књига о Косову*, Војноиздавачки завод, Народна књига, Београд 1999.
2. Димитријевић, В.: *Тероризам*, Радничка штампа, Београд, 1982.
3. Димитријевић, В.: *Страховлада*, Рад, Београд, 1985.
4. Симеуновић, Д.: *Политичко насиље*, Радничка штампа, Београд, 1989.
5. Симеуновић, Д.: *Нововековне политичке идеје у Срба*, ИПС и Историјски архив Београда, Београд, 2000.
6. Симеуновић, Д.: *Савремени тероризам*, Београд, 1992.
7. Перазић, Г.: *Рамбује или рат*, НИЦ „Војска“, Београд, 2001.
8. Степић, М.: *Косово и Метохија – политичке, географске и геополитичке перспективе*, Знамен, Београд, 1999.
9. Илић, Ј.: Балкански геополитички чвор и српски етнички простор, *Геополитичка стварност Срба*, Зборник радова, Институт за геополитичке студије, Београд, 1997.
10. Пејин, Ј.: *Страдање Срба у Метохији 1941–1944*, Архивски преглед, Београд, 1944.
11. Живанчевић, П.: *Емигранти, Насељавање Косова и Метохије из Албаније*, Београд, 1989.
12. Терзић, С.: *Косово, Serbian issue and the Greater Albania project, Extremism*, Београд, 2000.

13. Мијатовић, З.: *Опело за државну тајну*, ИТП „Pharos“, Београд, 2004.
14. Мијалковски, М.: *Злочини и заблуде албанских сепаратиста*, НИЦ „Војска“, Београд, 1999.
15. Миодраг, М.: *Балкански џокер Албанија и Албанци*, ЈП Културни центар, Бар, 1995.
16. Марјановић, Ј.: *Јужна Србија – од краја XXVIII века до ослобођења*, Геца Кон А. Д. Београд, 1938, репринт, Tanesi, Београд, 1990.
17. Салиху, К.: *Аутономна покрајина као облик решавања националног питања у Југославији, Друштвено политички систем социјалистичког самоуправљања*, Београд, 1977.
18. Рајовић, Р.: *Аутономија Косова*, Економика, Београд, 1985.
19. *Велика Албанија, замисли и могуће последице*, Графолик, Београд, 1998.
20. Зборник радова са округлог стола Геополитичка судбина Косова и Метохије, *Косово и Метохија изазови и одговори*, у Београду, 24–25. јуна 1997.
21. Ћосић, Д.: *Косово*, Мрљеш, Београд, 2004.
22. Стијовић, З.: *Космет – моје сведочење*, „Јаворје“, Младеновац, 2007.
23. Симић, П.: *Распето Косово, документа о Косову и Метохији*, Новости АД, Народна књига, Алфа, Београд, 2006.
24. Грујић, Р.: *Косово и Метохија – средиште дестабилизације Србије, у зборнику радова: Косово и Метохија – изазови и одговори*, „Институт за геополитичке студије“, Београд, 1997.
25. Борозан, Ђ.: *Велика Албанија – порекло, идеје, пракса*, Војноисторијски институт, Београд, 1995.